

Stefan Sołtyszewski

Prawa i obowiązki witrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawno-historyczny 3/1-2, 263-287

1960

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRAWA I OBOWIĄZKI WITRYKUSÓW W POLSKIM USTAWODAWSTWIE SYNODALNYM

Głównym zadaniem, prawem i obowiązkiem witrykusów był udział ich w zarządzie majątkiem kościelnym. Prawo to przysługiwało im z ustanowienia Kościoła na podstawie ustaw synodalnych. Majątkiem ściśle kościelnym zarządzali oni wspólnie z proboszczem, razem z którym stanowili „Collegium Ecclesiasticum”. Bez wiedzy i zgody proboszcza nie wolno im było dysponować funduszem kościelnym. Prawo udziału witrykusów w zarządzie majątkiem kościelnym było wielkim uprawnieniem świeckich w dziedzinie kościelnej, a z drugiej strony nakładało liczne obowiązki.

W nagrodę za pracę i poświęcenie dla Kościoła oraz w związku z urzędem, jaki sprawowali, przysługiwały witrykusom pewne uprawnienia.

Jedne z nich przysługiwały im na podstawie ustaw synodalnych, inne natomiast ze zwyczaju.

Do pierwszych należały:

1. Prawo do pierwszego po kolatorach miejsca w kościele.
2. Prawo wyznaczania wraz z proboszczem miejsc na ławki w kościele.
3. Przywilej wolnego pogrzebu.
4. Przywilej uczestnictwa w zasługach i sufragiach za dobrodziejów kościoła.
5. Prawo posiadania kluczy do kasy kościelnej.

* Zob. artykuły tegoż autora: „Geneza instytucji witrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym”. Prawo Kanoniczne Nr 1—2, r. 1959, 425—443 oraz „Powotywanie witrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym”. Prawo Kanoniczne Nr 3—4, r. 1959, 342—357.

Do drugich należały:

6. Prawo mianowania kościelnego i dzwonnika do pomocy proboszczowi przy spełnianiu funkcji liturgicznych.

7. Prawo posiadania (przechowywania) kluczy do kościoła.

1. W uznaniu zasług ustawodawstwo kościelne w Polsce przyznawało wityrykusom zaszczytne wyróżnienia. Mieli oni przywilej zajmowania pierwszego miejsca w kościele po kolarach lub urzędnikach cywilnych, ażeby przez to zachęcić ich do ochotniejszego spełniania swoich funkcji.¹

2. Również do uprawnień wityrykusów należy zaliczyć prawo wyznaczania miejsc na ławki, zakupywane przez wiernych w kościele.

Na Warmii, gdzie był zwyczaj zakupywania ławek w kościele, wityrykusi, razem z proboszczem, je wyznaczali².

Sam proboszcz, ani sami wityrykusi, ani magistrat, ani gmina nie mieli prawa wyznaczania ławek w kościele parafianom, tylko łącznie i to w swoim czasie i miejscu, odpowiednio do zwyczaju, panującego w danej okolicy³. Miejsca te, raz zakupione, nie przechodziły dziedzicznie na spadkobierców, lecz ci mieli prawo je odkupić⁴.

3. Po śmierci przysługiwał wityrykusom przywilej wolnego pogrzebu. Statuty synodalne o tym przywileju mówią lakonicz-

¹ *Synodus Dioecésana Posnaniensis sub D. Christophoro Antonio Szembek, Varsaviae celebrata a 1720, cap. XII: „Ut autem sint alacriores in has functiones tam Ecclesiae, quam lampadis Provisores in vim gratitudinis primum post Collatores vel Magistratus in Ecclesia locum... habebunt”.*

² *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et Constitutiones Synodorum Provincialium et Dioecésanarum Regni eiusdem ad Summam collectae... Editae cura et studio Zenonis Chodyński... et Eduardi Likowski, t. II, Posnaniae 1882, (Zbiór Żórawskiego), 493. Varmiensis a. 1575: „Statuimus et declaramus, quod parochus solus non habet potestatem elocandi sedilia in templo, neque soli vitrici aut magistratus, aut communitas sine parochi. Coniunctim enim, idque suo tempore et loco, pro more cuiusque loci fieri debet.*

³ Tamże.

⁴ Tamże: „Ea autem (scilicet sedilia) semel empta ad haeredes perpetuo transmitti non debent, sed eos in redimendo jure sedilium ejus modi potiores fore declaramus”.

nie: „gratuitam sepulturam in ecclesiis habeant”,⁵ „gratis locum sepulturae habebunt”.⁶

Przywilej ten polegał na tym, że witrykusy po śmierci otrzymywali pogrzeb wolny od wszelkich opłat, bądź też od opłat za miejsce na cmentarzu⁷. Wolny pogrzeb przysługiwał tylko tym witrykusom, którzy zmarli „in officio”, tj. w czasie kadencji, nie przysługiwał natomiast ich żonom i dzieciom⁸. Zwracamy na to uwagę dlatego, że radni miejscy, ich żony i dzieci korzystały z takiego samego przywileju nie tylko w czasie kadencji radnego, ale jeszcze w ciągu roku po skończonej kadencji lub usunięciu radnego ze stanowiska.⁹

⁵ Hipler T., *Constitutiones Synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmensis, nec non provinciales Rigenses*. Brunsbergae 1899: „Gratuitam sepulturam in ecclesiis habeant non nisi earum parochi, capellani et beneficiati, patroni et patronorum uxores, qui quaeve decesserunt in fide catholica et a juro ecclesiastico sepultura non prohibentur: atque vitrici in officio mortui, si ipsi eorumve heredes id desideraverint”...

⁶ S. *Posnaniensis a. 1720*, j. w., cap. XII.

⁷ Małecki F., *Udział czynnika świeckiego w zarządzie majątkiem kościelnym w Polsce w pierwszych pięciu wiekach po wprowadzeniu chrześcijaństwa*, Lublin 1949, 99 (maszynopis).

⁸ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta edidit* B. Ulanowski, Kraków 1908, vol. III. pars I, 65, nr. 169, r. 1495: „Item ex alio contra eundem prepositum proposuerunt, quia ipse prepositus compellit eosdem ad solutionem sepulture. Ex adverso prepositus respondit, dicens se ab eisdem vitricis, quantum ad personas illorum non recepisse, quo vero ad uxores et pueros illarum, ut juris est, solvere astrinxisse. Rmus dominus decrevit, quod vitrici existentes in officio habeant liberam sepulturam, quantum vero ad uxores et pueros illorum propter meliorem sue R. Ptis animi informationem dictam solutionem sepulture fiendam suspendit”.

⁹ *Acta capitulorum*, j. w., vol. III, pars. s. 52, nr. 139, r. 1484: „Rmus... dnus Petrus D. episcopus Plocensis... decrevit et sentenciavit in hunc, qui sequitur, modum, quod ipsi consules, ipsorum uxores et pueri eo tempore, quo in consulatu existunt et per depositionem cuiuslibet eorum de consulatu per annum integrum post depositionem, sepulturas ipsas solvere non tenebuntur, nec aliquis eorum tenebitur, ymno erunt exempti a solutione et liberi ipsarum sepulturarum, post lapsum vero unius anni post depositionem cuiuscunque ipsorum de consulatu, ut ceteri cives et vicini tenebuntur ad solutionem earundem sepulturarum”.

Żona i dzieci, dopiero po roku od ukończenia kadencji lub usunięcia radnego, były traktowane „ut ceteri cives et vicini” i musiały ponosić kosztą pogrzebu¹⁰.

Brak źródeł nie pozwala nam na stwierdzenie, czy ten przywilej przysługiwał również w takim zakresie witrykusom, ich żonom i dzieciom. Należy podkreślić, że przywilej wolnego pogrzebu przynosił nietylko ulgę materialną, ale był niemałym wyróżnieniem, a zarazem uznaniem zasług, położonych dla Kościoła. Tym bardziej było to zaszczytne wyróżnienie, że ten sam przywilej wolnego pogrzebu przysługiwał takim osobom w parafii jak proboszcz, kolator i jego żona.¹¹

4. Do przywilejów natury czysto duchowej należało uczestnictwo witrykusów w zasługach i modłach za dobrodziejów kościoła.

O przywilejach tych dowiadujemy się ze statutów Synodu Poznańskiego¹². Zbiór Węzyka obowiązujący w całej Polsce przedrozbiorowej nie wspomina o nich. Nie możemy przeto stwierdzić czy przywileje te miały miejsce w całej Polsce.

5. Pieniądze i kosztowności kościelne były przechowywane w skarbcu kościelnym, do którego różne klucze mieli proboszcz i witrykusy, tak, żeby jeden bez drugiego nie mógł otworzyć^{12a}. Jeżeli były trzy zamki to dwa klucze mieli witrykusy a jeden proboszcz¹³. Ani sam proboszcz ani witrykusy nie mogli otwierać kasy kościelnej osobno. Jeżeli proboszcz

¹⁰ Tamże.

¹¹ Zob. nota 7.

¹² *S. Posnaniensis a. 1720*, j. w., cap. XII: „provisores... Benefactorum merita et Sufragia participabant”.

^{12a} *Synodus Dioecesisana Vladislaviensis ab III. et Rev. Domino D. Mathia Łubieński...* Varsaviae A.D. 1634, 43, 44: „et sub duabus clavibus, quarum alteram parochi alteram Vitrici penes se retineant”.

Por. *Synodus Dioecesisana Praemyśliensis Praesidente D. Andrea Szoldrski a. D. 1636. Cracoviae 1636*, 11. Zob. j. w., 490: *S. Culmensis r. 1745. Zbiór Żórawskiego*.

¹³ *Synodus Dioecesisana Posnaniensis r. 1720*, j. w., cap. XII: „A carbona vero duae sint claves penes vitricos, tertia penes Parochum ut unus sine alio aperire illam non possit, nequidem Parochus”.

nie mógł być obecny przy otwieraniu kasy, to w tym celu powinien delegować innego kapłana¹⁴. Zdarzało się niekiedy, że proboszcz nie miał żadnego klucza do skarbcza kościelnego, a chcąc się doń dostać zmuszony był popsuć zamki. Takie zdarzenie zanotowały zapiski sądowe diecezji płockiej¹⁵.

Ustawy synodalne wyraźnie zaznaczają, że skarbona kościelna powinna mieć podwójny zamek¹⁶.

Powyższe przepisy obowiązywały również na Zachodzie w prowincji mogunckiej¹⁷.

Jeśliby witrykus albo kolator lub parafianin jakiś kasę kościelną zuchwale rozbił, lub podstępnie otworzył, przeciwko temu proboszcz jest obowiązany zanieść skargę przed sąd świecki lub duchowny i rozpocząć proces w ciągu trzech mie-

¹⁴ *Zbiór Żórawskiego*, j. w., 490, S. Varmiensis r. 1610: „Cistas et truncos elemosynarios soli nunquam aperient, sed vel parrocho vel aliquo alio sacerdote ab ipso constituto praesente...”

¹⁵ *Acta capitulorum*, j. w., vol. III, pars I. s. 23, nr. 62, r. 1466. „In consistorio Polthoviensi. In causa circumsectorum consulum et vitricorum de Zacroczym contra plebanum in Zakroczym, providi viri Stanislaus Tyncza, Stanislaus Krakowa consules... Item proposuerunt, quomodo ausu temerario et sacrilego anno presenti ante festum s. Michaelis in medio noctis subintrans sacristiam cum suo campanatore, quem ipse contra voluntatem vitricorum et consulum constituit, seras circa cista, in qua est thesaurus ecclesie, fregit et nisi custodes civitatis consules non vocasset, totum thesaurum de eadem cista recepisset, et eodem tempore habens et tenens esclaves a sacristia de eadem sacristia humerale de auro textum et margaretis desuper ornatum perdidit, alias pro se usurpavit in valore x sexagenarum, petens eum sacrilegum pronunciari”.

¹⁶ *Zbiór Żórawskiego*, j. w., S. Posnaniensis a. 1758: „...,duabus duntaxat seraturis carbonam debere esse clausam”.

Por. *Reformationes Generales ad clerum et populum Dioecesis Cracovien*, pertinentes ab. III. et Rev. Dno Martino Szyszkowski in Synodo Dioecesana Sancitae et promulgatae. A. 1621, 106: „ut arca sit sub duabus seris intrisecis et pensilibus”.

¹⁷ *Consitutiones Concilii Provincialis Moguntini sub Rev. Dn. Sebastiano... Archiepiscopo Moguntino... A.D. 1549 celebrati, f. XXVIII. Rozdz.: „De procuratione seu fabricis ecclesiarum Parochialium”.*

sięcy oraz doprowadzić go przez wszystkie instancje do wyroku definitywnego¹⁸.

Inne uprawnienia, jak zaznaczyliśmy wyżej, przysługiwały wityrykusom na podstawie długoletniego zwyczaju.

6. W niektórych diecezjach jak np. w diecezji płockiej, był starodawny zwyczaj mianowania przez wityrykusów kościelnego i dzwonnika do pomocy proboszczowi w czynnościach liturgicznych. Dowiadujemy się o tym z zapisków sądowych diecezji płockiej. W mieście Wyszogród proboszcz mianował kościelnego i dzwonnika. Radni, którzy utożsamieni są z wityrykusami, (*consules seu vitrici*), wytoczyli skargę do biskupa, że proboszcz samowolnie i nieprawnie dokonał tych nominacji. W skardze, powołując się na długoletni zwyczaj, stwierdzają, że oni sami zawsze obsadzali powyższe stanowiska, a proboszcz tylko zatwierdzał nominacje. Wobec tego proszą biskupa, aby zwyczaj dawniej zachowany został przywrócony. Proboszcz w swojej obronie oświadczył, że chociaż uczynił to bez zebrania radnych i wityrykusów, to jednak na te stanowiska powołał ludzi odpowiednich. Biskup po zasięgnięciu informacji zdecydował, że stary zwyczaj mianowania kościelnego i dzwonnika przez wityrykusów powinien być utrzymany i przestrzegany¹⁹.

¹⁸ *Reformationes Generales ad clerum et populum Dioecesis Cracovien. pertinentes ab Ill. et Rev. Dno D. Martino Szyszkowski in Synodo Dioecesana sancitae et promulgatae A. 1621, 106*: „Si autem Vitricus aut Patronus, Parochianusve quispiam, praesumptione temeraria arcam serasque fregerit, aut alicuius serifabri arte aperuerit: contra eundem Plebanus protestationem in foro seculari vel spirituali facere et actionem infra trium mensium inchoare, ac prosequi usque ad sententiam definitivam per omnes instantias teneatur...”

¹⁹ *Acta capitulorum*, j. w., vol. III, pars I, 64, nr 169, r. 1495. „In causa providorum consulum oppidi Wischegrad in et contra religiosum Stanislaum Pirzina prepositum in Wischegrad, consules et vitrici de ibidem... contra eundem verbo proposuerunt quia quamvis dicti consules seu vitrici in Wischegrad existentes ex consuetudine diucius tenta et ex certa causa legitima servata ministrum et campanatorem prefate ecclesie in Wischegrad sine aliqua contradiccione prepositi pro tempore tunc existentis dabant, assignabant et statuebant, preposito confirmante et consenciente, nichilominus dictus Stanislaus prepositus modernus suorum predecessorum non sequens consuetudinem citra vo-

7. Przywilej posiadania kluczy do kościoła przysługiwał witrykusom na podstawie zwyczaju. Nie znajdujemy bowiem o nim śladów w ustawach synodalnych, lecz w zapiskach sądowych, które mówią o nim jako o istniejącym zwyczaju i nie negują go witrykusom.

Na tym tle powstawały często zatargi między proboszczem a witrykusami. W celu rozstrzygnięcia tych zatargów, bądź to jedna, bądź druga strona, zanosila skargę do sądu duchownego. Sąd Duchowny w Wieluniu w roku 1482 rozpatrywał sprawę, wniesioną przez proboszcza ze Sokolnik przeciw witrykusom, że oni wbrew statutom prowincjonalnym i ogólnemu zwyczajowi, przyjętemu od wielu lat w ziemi wieluńskiej, wdzierają się do rządów samego kościoła i zabierają klucze od kościoła, tak, że proboszcz, kiedy by chciał nie może wejść do świątyni, aby się pomodlić z powodu braku kluczy²⁰.

Z drugiej strony witrykusy oraz kmiecie i sołtysi ze Sokolnik stwierdzili, że zawsze w swoich rękach mieli klucze do kościoła, a nie pleban, aby uniknąć niebezpieczeństw (propter pericula vitanda), ponieważ nigdy nie byli pewni²¹. O jakich niebezpie-

luntatem consulum et vitricorum ministrum et campanatorem suum ad placitum ponit et statuit, petens iuxta consuetudinem in premissis observatam conservari. Ex adverso prepositus respondit, (quod) licet sine consensu dictorum consulum et vitricorum ministrum et campanatorem ponit, ponit viros bonos et idoneos. Et Rmus dominus audita per certas personas sufficienti informatione decrevit antiquam consuetudinem in premissis servari solitam teneri et observari..."

²⁰ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta* edidit Ulanowski B., vol. II. Kraków 1902, s. 414, pr. 854, a 1489: „Honor. Mathias in Szkolniki plebanus ...proposuit contra vitricos principaliter et scultetos ac omnes et singulos de Szkolniki cmehtones ...quomodo ipsi pertinaciter ...contra statuta provincialia et communem consuetudinem a multis annis in terra Wielunensi tenta se in regimen ecclesie ipsius iniciunt, claves ecclesie capiunt et ipsum plebanum ad orandum, quam voluerit, ad ecclesiam propter absenciam clavium ire non admittunt..."

²¹ Tamże, 415: „Ex adverso vitrici et cmehtones ac sculteti de Szkolnyki respondendo ...dixerunt se semper habere claves in manibus, et non plebanus, propter pericula vitanda, quia nunquam certum habebant..."

czeństwach jest tu mowa? Zapewne chodzi tu o kradzieże, o czym dowiadujemy się z innej skargi, omówionej niżej.

W powyższej sprawie Sąd Duchowny wydał wyrok: „claves plebano, quando voluerit non denegando”²².

Z orzeczenia wyroku wynika jasno, że przywilej posiadania kluczy od kościoła przysługiwał wityrykusom, lecz nie wolno ich było odmówić, kiedy proboszcz sobie tego życzył. Twierdzenie to umacnia inna skarga, zanesiona do tego samego konsystorza wieluńskiego przez wieśniaków wsi Wójcin. Skarżą oni w niej plebana, który sam przechowuje klucze do kościoła, a nie daje ich wityrykusom, co spowodowało, że pod opieką proboszcza zostały skradzione niektóre rzeczy kościelne²³.

Zwyczaj dopuszczał prawo posiadania kluczy do kościoła przez wityrykusów, aby roztoczyć ściślejszą opiekę nad rzeczami, które znajdowały się w kościele, zwłaszcza w czasie nieobecności proboszcza.

Z protokółów wizytacyjnych dowiadujemy się, że w niektórych okolicach był zwyczaj, że klucz do kościoła przechowywał wityrykus u siebie, dla bezpieczeństwa kościoła, lecz tylko w czasie nieobecności proboszcza²⁴.

Przywilej posiadania przez wityrykusów kluczy do kościoła, był niebywałą ingerencją w uprawnienia rządcy kościoła, uniemożliwiający normalną kontrolę nad świątynią. Był to chyba najbardziej frapujący przywilej udzielony osobom świeckim.

Stwierdzić w końcu należy, że posiadanie kluczy do kościoła przez wityrykusów było wyjątkowym uprzywilejowaniem, bo oni nie tylko symbolicznie, ale istotnie stawali się panami

²² Tamże.

²³ *Acta capitulorum*, j. w., vol. III, pars I, s. 341, nr. 824, r. 1522: „Omnes kmethones de Woyczin ...contra ipsum plebanum ...item eciam solus (plebanus) claves portat ad ecclesiam non dans eas vitricis, et quod sub sua custodia certa pars cere, superpilicium et cusinus et alia vestimenta, que fuerunt pro ecclesia data, de ipsa ecclesia sublata sunt...”

²⁴ *Decanatus Brestensis 1699*. Orle: „Vitricus Josephus Przetko de villa Orle, vir bonus et possessionatus ...Deinde in absentia Rndi Com-mendarii claves ab Ecclesia penes se propter securitatem conservet”.

i gospodarzami Domu Bożego. W rzeczywistości bowiem zagarnęli oni jeszcze wiele innych dziedzin w administracji parafialnej, do tego stopnia, że, jak pisze ks. Małecki, „nie było miejsca na plebanii, w kościele, w zachrystii, w dzwonnicy, dokąd by oni nie zaglądali”.²⁵

* * *

Obowiązki witrykusów jasno wynikają ze statutów synodalnych, dekretów sądowych, protokółów witytacyjnych, dekretów „reformationis” dla różnych parafii oraz z treści przysięgi, składanej przez witrykusów.

Głównym zadaniem i obowiązkiem witrykusów był ich udział w zarządzie majątkiem kościelnym, z czym była związana:

1. Troska o utrzymanie i naprawę kościoła oraz budynków parafialnych.

2. Zarządzenie potrzebom kościoła.

3. Zbieranie funduszów na rzecz fabryki kościelnej.

4. Roztaczanie opieki nad własnością kościelną.

5. Składanie sprawozdań.

1. Prawo dekretałowe obowiązek restauracji kościołów nakładało na beneficjatorów, którzy mają na ten cel dawać dziewiątą lub dziesiątą część swoich dochodów²⁶.

Biskup krakowski Piotr Wysz w statutach z roku 1394 zarządził, że dziewiąta część dochodów z beneficium ma być przeznaczona na reperację kościoła. Byli nawet przewidziani prokuratorzy, którzy mieli zarządzać tym funduszem i składać sprawozdanie beneficjatorowi. W stosunku do uchylających się beneficjatorów od tego obowiązku były stosowane kary²⁷.

²⁵ Tamże.

²⁶ Por. c. 1, X, III, 48: „Quicumque ecclesiasticum beneficium habent omnino adiuvent ad tecta ecclesiae restauranda, vel ipsas ecclesias emendandas, et nonam et decimam reddant”.

²⁷ Ulanowski W., *O pracach przygotowawczych do historii prawa kanonicznego w Polsce*. Kraków 1887, 36. Statuty Piotra Wysza z Krakowa z roku 1394. De Ecclesiis edificandis et reparandis: „Et ut micus agamus cum eisdem, nonam partem beneficiorum proventuum predictorum procuratoribus, quos super hoc constituere tenentur et debent, tribuant et assignent in primo capitulo, in secundo vero videant reformata et correcta et rationem a procuratoribus recipiant, de impen-

Prawo synodalne polskie w zakresie prowincjonalnym stanowi, że troska o utrzymanie i naprawę kościoła należy do posiadaczy beneficjów i witykusów, którzy mają zbierać fundusze na rzecz fabryki kościelnej i dysponować nimi za zgodą rządców kościoła, nie określa jednak sumy jaką beneficjaci winni złożyć na ten cel²⁸.

Witykusy pod groźbą cenzur kościelnych mieli zajmować się reperacją dachów, okien i całego kościoła z funduszków fabryki kościelnej²⁹. Gdyby te fundusze nie wystarczały zwrócić się o dalszą pomoc do parafian³⁰.

Rządcy kościołów własnym przykładem zachęcają parafian do ofiarności na rzecz kościoła³¹. Nietylko reperacja kościoła ale

sis. Omnis autem, qui ...in premissis sententiis excommunicationis ipso facto sit irretitus et nisi per procuratores predictos commoniti infra octo dierum spacium legitimo cessante impedimento partem nonam predictam pro reformatione predicta impenderint et assignauerint cum effectu, horasque cononicas complere neglexerint, ipso statuti predicti vigore decernimus ipsorum beneficiis fore priuandos”.

²⁸ *Constitutiones Synodorum Metropolitanæ Eccl. Gnesnen. Provincialium auctoritate Synodi Provincialis Gembicianæ per Deputatos recognitæ iussu vero et opera ... D. Joannis Wężyka ... editæ Cracoviae...* A. D. 1761 (Zbiór Wężyka), 234: *Quicumque Ecclesiastica beneficia obtinent, adjuvent ad tecta Ecclesie reficienda, vel Ecclesias restaurandas, et cum eis collectores eleemosynarum, pro fabricis Ecclesiarum, quos quidam vitricos appellant, deputati, ... et iidem eleemosynas fidelium inconsultis Ecclesiarum Rectoribus non expendant”.*

²⁹ Jacobson H., *Geschichte der Quellen des katholischen Kirchenrecht der Provinzen Preussen und Posen mit Urkunden und Regesten*, Königsberg 1837, 40. *Statuta Provincialia Concilii Rigensis an. 1428: „...provisores ipsarum (ecclesiarum) qui onus fabrice subire tenentur tam seculares quam ecclesiasticos ad restaurationem dirutarum ecclesiarum de bonis ad usum fabrice collatis vel in testamento legatis censura compellant”.*

³⁰ Tamże: *Si autem ad hoc fabrice non suppetant facultates, parochianos illarum ecclesiarum moneant et inducant, ut iuxta possibilitatem auxilium praestant pro ecclesia ipsorum, quando necessitas extiterit, restauranda.*

³¹ Tamże, 41.

i budowa oraz sprawianie rzeczy kościelnych, miało się odbywać za wiedzą i radą witrykusów³².

Synod Przemyski z roku 1641 podkreśla, że plebani, razem z kolatorami lub witrykusami, a jeśli zajdzie potrzeba i z parafianami, mają obmyślać środki podźwignięcia Domu Bożego z ruin i w miarę swych możliwości przyczyniać się do tego własnym majątkiem³³. Synod ten nakazuje kolatorom odrestaurować kościoły pod utratą prawa patronatu³⁴.

Stawianie nowych kościołów i naprawa starych należała zasadniczo do kolatorów, zwłaszcza tam, gdzie dochody beneficium były małe³⁵.

O obowiązku witrykusów dbania o utrzymanie i reperację kościoła dowiadujemy się również pośrednio i z zapisków sądowych oraz protokołów wizytacyjnych. W zapiskach sądowych z roku 1531 czytamy, że proboszcz zbierał i gromadził pieniądze zapisane na kościół i rozporządzał nimi według własnej woli, a tymczasem kościół potrzebował naprawy. Sędzia, wydając wyrok orzekł, że pieniądze przeznaczone na reperację kościoła powinny znajdować się pod kuratelą witrykusów,

32 *Constitutiones Synodales Eccl. Culmensis a Rev. Dno Petro Costka Episcopo Culmensi emendatae et auctae A. D. 1583. Opera et impensis R. D. Odinecti Perrenot Canonici et Officialis Generalis Culmensis in lucem editae A. D. 1610, cap.: Ut plebani unam... „ita ut cum eorundem scitu et consilio aedificationes et reparationes Ecclesiarum et comparationes rerum ecclesiasticarum fiant”.*

33 *Synodus Dioecesis Praemyliensis praesidente D. Petro Gembicki anno Domini 1641, Cracoviae 1642, cap.: De ecclesiis et earum reparatione: „Beneficiatis vero, sub poenis arbitrio Nostro imponendis et initio cum Patronis, vel Collatoribus, vel Aedilibus Ecclesiarum, etiam Parochianis, si necessitas postulaverit, ad symbola eo nomine vocatis consilio, rationes ineant; pro viribus etiam peculio suo adiuvent, quo citius Domus Dei reparari, ac restaurari...”*

34 *Encyklopedia Kościelna, ks. M. Nowodworskiego, Warszawa 1876, XI, 328.*

35 Łukasiewicz J., *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych w dawnej diecezji poznańskiej, t. I. Poznań 1818, XXIV.*

ktorzy za zgodą proboszcza mają przeprowadzić remont i zdać sprawozdanie całej parafii pod groźbą cenzur³⁶.

W czasie wizytacji parafii Orłów, w diecezji włocławskiej, wityrykus, zapytany przez wizytatora, odpowiedział, że w kasie kościelnej są pieniądze, które wityrykusi przechowują na reperację dachu kościelnego, której tak bardzo kościół wymaga³⁷.

Z powyższego wynika, że wityrykusi troszczyli się o tak zwane „sarta tecta”³⁸ czyli o całość kościoła i budynków parafialnych oraz o utrzymanie ich w dobrym, przyzwoitym stanie³⁹.

Zdarzało się, że wityrykus nie tylko przyczyniał się do gromadzenia funduszków na reperację kościoła i miał nadzór nad nią, ale czasem własnym sumptem to czynił, jak naprzykład wityrykus z parafii Gembice, w archidiaconacie kruszwickim, który własnym funduszem pokrył dach kościelny⁴⁰. Inny na-

³⁶ *Acta Capitulorum*, j. w., vol. III, pars I, 353, nr 853, r. 1531 „Item (nobilis) contra eundem (plebanum) proposuit quod pecunias ecclesie ad se recepit et servat dimisitque legata testamentalitar pro ecclesia pro sua voluntate, quantum quid voluerit alicui, et ecclesia indiget reformatione; in presencia plebani confitentis se habere pecunias ecclesie V marcas, et alie sunt in debitis. Et dominus inherendo statutis provincialibus ac consuetudini in dioecesi tente decernit; quantum ipse plebanus pecunias non habuerit, sed eligantur vitrici cistaque habeantur ecclesie, ad quam plebanus unam clavem et vitrici similiter per clavem habeant cum consensuque plebani edificent ac rationem per annum toti parochie faciant sub censuris”.

³⁷ *Munumenta Historica*, 17: *Visitatio Ecclesiarum Dioecesis Vladislaviensis a. 1578*. Vitricus: „Habent quoque ecclesiae pecuniam, quam pro reparatione tecti ecclesiae servavunt, nimis enim eget reparatione”.

³⁸ *Encyklopedia Kościelna*, 232.

³⁹ Jacobson H., j. w. *Statuta sessionis consistorialis habitae Gedani d. 24 Novembris 1519*, 212: „Aedes porro Ecclesiae ac beneficiorum tam a Parocho quam a Vitricis in bono et decenti statu, iuxta Constitutiones Canonum et leges Regni tractentur”.

⁴⁰ *Visitatio Archidiaconatum Crusficiensis et Pomeraniae 1582 et 1583*. Ratio Visitationis Archidiaconatus Crusviciensis in Dioecesi Vladislaviensi per me Thomam Zakrzewski Archidiaconum Crusviciensem et Canonicum Vladislaviensem Anno Domini MDLXXXII perfecta. f. 346 (66): „Aeditui ex civibus sunt duo bonae fidei viri, quorum unus proprio sumptu cum Ecclesia non haberet tectum templi... renovari curavit”.

tomiast pobudował kościół i wyposażył go również własnym kosztem. Trzeba jednakże dodać, że ten ostatni był jednocześnie witrykusem i kolatorem, a więc człowiekiem zamożnym⁴¹. Były to jednak sporadyczne wypadki. Zasadniczo na tzw. „sarta tecta” mieli łożyć rządcy kościelni, kolatorowie i wierni. Główny jednak obowiązek spoczywał na kolatorach i parafianach. Beneficjaci i witrykusy mieli im w tym pomagać⁴².

2. Do obowiązków witrykusów należało również zarządzać potrzebom kościoła, związanym ze sprawowaniem kultu religijnego. Do nich należała:

- a) troska o paramenty kościelne,
- b) zaopatrywanie kościoła w światło, wino mszalne, kadzidło i inne potrzeby,
- c) czuwanie nad reperacją bielizny kościelnej i utrzymanie jej w czystości.

a) Z osobnego statutu arcyb. Mikołaja Trąby z roku 1420⁴³, oraz z protokołów wizytacyjnych⁴⁴ wynika, że proboszcz lub witrykusy mają kupować potrzebne paramenty kościelne za pieniądze kościelne, jeśli są, lub własne. Witrykusy mieli troszczyć się o paramenty kościelne i o sprzęt liturgiczny oraz posiadać spis inwentarza kościelnego⁴⁵.

b) Liczne źródła wspominają o funduszach pieniężnych, przeznaczonych na światło kościelne, wino mszalne, chleb i kadzidło, które mają być dostarczane przez witrykusów⁴⁶.

⁴¹ *Monumenta Historica*, j. w., XV, 31.

⁴² *Zbiór Wężyka*, j. w., 234.

⁴³ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, uzupełnili i wydali ks. Jan Fijałek i Adam Vetulani, Kraków 1915 — 1920 — 1951 (*Zbiór M. Trąby*).

⁴⁴ *Monumenta Historica Dioeseseos Vladislaviensis*, t. XV, Vladislaviae 1897, 33. Pecuniae Ecclesiae: „Ex his pecuniis necessaria pro ecclesia camparantur, nempe thus, cera, vinum, vestes sacrae et alia”.

⁴⁵ *Decanatus Brestensis 1699* (rękopis). Brzeście oppidum: „Qui etiam (vitrici) scire debent de supellectili Argentea eiusque Regestrum habere, tum et paramentorum ne abalienentur”.

⁴⁶ *Zbiór Żórawskiego*, j. w., 46 490. S. Vladislaviensis an. 1634: „Precipimis (inquit) ut euismodi pecuniae (nimirum ex elemosyna pro

Sprawozdanie z wizytacji parafii Chełmce maior w diecezji wrocławskiej lakonicznie stwierdza: „Vinum, thus, cera et alia necessaria per vitricos procurantur”⁴⁷.

Witrykusy zarządzali również specjalnymi zapisami na światło kościelne oraz ofiarami w naturze w postaci wosku, składanym przez wiernych, lub świec⁴⁸.

Dostarczanie wina mszalnego przez witrykusów należało do ich ścisłych obowiązków, o czym świadczy wyrok oficjała na skutek skargi proboszcza ze Sokolnik. Sąd duchowny nakazał witrykusom, pod groźbą kar kościelnych, dostarczanie wina duchownym do celebrowania⁴⁹.

Zdarzało się, że wino dostarczane przez witrykusów było zepsute, toteż proboszczowie dopominali się od nich wina dobrego, nadającego się do celebrowania Mszy świętej⁵⁰.

Synod Chełmiński z roku 1745 podkreśla, że znaczniejsze wydatki poza świecami i winem, powinny być czynione przez wi-

fabrica, vino, cera et aliis necessitatibus ecclesiae collectae) rationes tam per parochos quam per vitricos conscribantur”.

Por. *Monumenta Historica*, t. XXI. Vladislaviae 1901, 22. Vitrici: „Vinum, thus, cera et alia necessaria per vitricos procurantur”.

Por. *Visitatio Archidiaconatum Crusficiensis et Pomeraniae 1582 et 1583*, j. w., f. 384 (88) Sendzino (willa): „Aeditui... vinum, panem, cera, lotionem vestium, fabricam provident...”

Por. *Visitatio Eccl. in Archidiac. Vlad. a 1639 et alto*, j. w. 340. Lubień (oppidum): Vitrici Ecclesiae... colligunt Eleemosynam a fidelibus... vinum, cera et alias necessitatem ex dicta eleemosyna provident...”

Zob. *Encyklopedia Kościelna*, XI, Warszawa 1879, 240. (Tekst przysięgi witrykusów).

⁴⁷ *Monumenta Historica*, j. w. XXI, 22.

⁴⁸ Małecki F., j. w., 110.

⁴⁹ *Acta Capitulorum*, j. w., vol. II, s. 414, nr. 854, r. 1489. Skarga proboszcza ze Sokolnik „contra vitricos principaliter et scultetos ac omnes et singulos de Sokolniki cmetrones... nec vinum ad celebrandum de tabula communi ecclesiae, prout omnes ecclesiae parochiales huius terre tenent, procurare curant et omnino nolunt... Wyrok:... „et quod vitrici eiusem ecclesiae, quicunque pro tempore fuerint, vinum de communi tabula ecclesie, ad quam impetratur, dare procurant ecclesiasticis sub censuris”.

⁵⁰ Małecki F., j. w., 111.

trykusów, lecz za zgodą Ordynariusza, otrzymaną na piśmie i to pod karą na alienatorów⁵¹.

c) Obowiązkiem witrykusów było troszczyć się o reperację i utrzymanie bielizny kościelnej w porządku i czystości, a także zaopatrywanie innych niezbędnych potrzeb kościelnych. Oni to za zgodą proboszcza wydatkowali na ten cel pieniądze z kasy kościelnej.

O tym dowiadujemy się również z tekstu przysięgi, składanej przez witrykusów przy objęciu urzędu⁵², z treści niektórych statutów synodalnych oraz z licznych protokółów wizytacyjnych.

Synod Poznański z roku 1720 wyraźnie podkreśla, że do witrykusów należy obowiązek wydatkowania pieniędzy z kasy kościelnej, między innymi, na pranie bielizny, reperację paramentów liturgicznych oraz naczyń kościelnych, lecz zawsze za zgodą proboszcza, który jest głównym zarządcą majątku kościelnego⁵³. W rzeczach bowiem należących do kościoła witrykusy zależni są od proboszcza, a nie od urzędów świeckich, „bo te mają obowiązek miastami i obywatelami, a nie kościołami i kapłanami rządzić”⁵⁴.

Proboszczowie razem z witrykusami mają dbać o to, zaznaczają statuty konsystorza gdańskiego z roku 1519, aby wszystkie lniane paramenty kościelne były prane przynajmniej dwa razy w roku, a mianowicie około Wielkanocy i św. Michała⁵⁵.

⁵¹ *Zbiór Żórawskiego*, j. w., 489, 490. S. Culmensis an. 1745: „Ultra ceram et vinum, si quid pro ornamentis sacristiae sive fabrica ecclesiae erogandum venerit, id ne fiat sine consensu Nostro in scriptis contra alienatores prohibemus”.

⁵² *Encyklopedia Kościelna*, j. w., XI, 240:... „będę się starał według możliwości mojej o potrzeby kościoła, jak: o światło, bielizny i reperację jej”...

⁵³ *Synodus diocesana Posnaniensis 1720*, cap. XII: „...vitrici... pro fabrica, vino, cera, saevo, lotioni et reparatione paramentorum sacrorum, uti etiam vasorum, aliisque necessitatibus Ecclesiae cum consilio Parochi, expendant...”

⁵⁴ *Zbiór Żórawskiego*, j. w., 491. S. Varmiensis a. 1610: „In rebus ad ecclesiae decorem et ornamentum spectantibus a Judicio et praescripto parochi sui, non a Magistratu dependent, cum Magistratus officium sit civitates et cives non ecclesias et sacerdotes regere”.

⁵⁵ Jacobson H., j. w., 212.

Pierwsze pranie korporalów i purifikaterzy oraz umycie misy do wody chrzcielnej należy do samych kapłanów⁵⁶.

Paramenta kościelne powinny być dobrze składane przez witykusów, wietrzone i przechowywane w miejscu suchym. Tak samo korporały, palki, obrusy i inne rzeczy winny być przechowywane schludnie i czysto⁵⁷.

Odbiciem postanowień synodalnych w tym względzie są sprawozdania witykusów, czynione w czasie wizytacji pasterskiej i zapisane w księgach wizytacyjnych⁵⁸.

W parafii Lubraniec w diecezji wrocławskiej, czytamy w protokóle wizytacyjnym, nie było witykusów, lecz w ich zastępstwie pewien starzec ze szpitala po kazaniu chodził z woreczkiem po kościele i zbierał ofiary, „ex qua pecunia provideatur vinum et lotrix”⁵⁹. Niektóre sprawozdania z wizytacji mówią ogólnie „de necessitatibus ecclesiae magis necessariis”, którym mają zaradzić witykusy⁶⁰.

„Decretum reformationis” pro Eccl. Paroch. Bożęcın w diecezji krakowskiej zaznacza, że w dobrze urządzonych parafiach dochody proboszcza powinny być oddzielone od dochodów kościoła, z których mają być zaspakajane potrzeby kościoła. W tym też celu dekret nakazuje powołać witykusów,

⁵⁶ Jacobson H., j. w., 212: „Parochi cum Vitricis omnia indumenta Ecclesiastica linea lavari curent ad minimum bis in anno: videlicet circa festum Paschatis et festum S. Michaelis. Corporalia vero purificatoria et pelvis aquae baptismalis per ipsos Presbyteros in primaeorum lotione tractentur”.

⁵⁷ *Synodus Varmiensis a. D. 1726*, j. w., 77: „...paramenta Ecclesiastica per Aedituos bene complicata, et in loco non humido, de aestate una vel altera die ventilata et posthac asservata, corporalia, pallas, relinquantur, mappas nitide et munda habere”.

⁵⁸ *Visitatio Archid. Crusf.*, j. w., 556.

⁵⁹ *Visitatio Eccl. in Archid. Vladisl. a. 1639 et alio*, j. w., 97

⁶⁰ *Acta Visitationis Ecclesiarum parochialium Hospitalium, Oratoriorum, Capellarum Altarium in Archidioecesi et Archidiaconatu Gnesnensi consistentium earundemque Rectorum per Illrem et Adm. Rndum Dmum Adamum Lesniewsky Archidiaconum Gnesnen. Posnanien. Połtovien. Canonicum, iuxta modum in Consitutionibus Archidioecesis traditum expeditae, conscripta sequuntur 1632—1633.* (rękopis), 11. Par. Witko.

k którzy mają tego dopilnować⁶¹. Zwykle fundusze na pokrycie tych potrzeb czerpano „ex eleemosina” czyli z ofiar zebranych przez witrykusów w kościele w niedziele lub święta⁶².

W księdze wizytacyjnej parafii Łanięta, w archidiałkonacie wrocławskim, czytamy, że z powodu szczupłych ofiar wierznych proboszcz miał fundusze tylko na świece, wina natomiast dostarczał zwykle kolator⁶³.

3. Dla pokrycia wydatków związanych z potrzebami kościoła, łącznie z reperacją budynków kościelnych, potrzebne były liczne fundusze. Fundusze te mieli zbierać witrykusy.

Zadanie to wynika również z treści ich nazwy: „collectores⁶⁴, questores seu petitores⁶⁵. Du Cange podkreśla, że „vitrici est colligere „sed solius plebani dispensare⁶⁶. Słów „sed solius plebani dispensare” nie należy brać w znaczeniu wyłącznym, gdyż prawo wydatkowania funduszków kościelnych przysługiwało również witrykusom za zgodą proboszcza⁶⁷, a jeśli

⁶¹ *Decretum Reformationis... circa Visitationem Ecclesiarum Decanatu Voynicensi in Anno 1792*, expeditum; f. 4b. Ex Actis Książęco — Metropolitalna Kuria w Krakowie. Pro Eccl. Paroch. Bożęcín: „Quia in omnibus bene regulatis Parochiis proventus Ecclesiae omnino separati esse debeant a Proventu Parochi, ex quibus praevideatur pro necessitatibus Ecclesiae, idcirco praesenti Visitationis Decreto A. R. Paracho iniungimus ut ex Communitate viros boni testimonii eligat in vitricos Ecclesiae”...

⁶² *Visitatio Eccl. in Archidiaconatu Vladislav. in anno 1639 et alio*. Ex Actis Vnbils Capituli Vladislaviensis, 340. Lubień (oppidum): „Vitrici Ecclesiae... colligunt Eleemosynam a fidelibus diebus Dnicis et festinis... vinum, cera et alias necessitates ex dicta eleemosyna provident...”

⁶³ Tamże, 332: „Percipiunt Eleemosynam ab offerentibus verum Parochus retulit paucam ex oblati provenire solere tres nimirum aut quatuor groszos pro quibus Cera emitur. Vinum vero ex Curia Patroni offerri solet”.

⁶⁴ *Zbiór Węzyka*, j. w., 234.

⁶⁵ Heyzmann U., *Starodawne prawa polskiego pomniki*, Cracoviae 1875, IV, 27, 48.

⁶⁶ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Parisiis 1846, VI, 860.

⁶⁷ Heyzmann U., j. w., 25, 48, 228.

chodzi o znaczniejsze wydatki, za zgodą biskupa, otrzymaną na piśmie⁶⁸.

Zdarzały się przeciwko tym przepisom wykroczenia, z czego wynikały dla kościoła „damna non modica”⁶⁹. Na tym tle były bardzo często nieporozumienia pomiędzy proboszczem a wityrykusami, czego dowodem są zapiski sądowe⁷⁰.

4. Wityrykusy jako stróże własności kościelnej i zarządcy majątku kościelnego mieli obowiązek:

- a) czuwać nad zabezpieczeniem majątku kościelnego,
- b) mieć pieczę nad rzeczami kościelnymi,

a) W związku ze zbieraniem, przechowywaniem i wydatkowaniem funduszków kościelnych, wityrykusy prowadzili księgi wpływów i rozchodów, w których razem z proboszczem zapisywali przyjęte ofiary, nazwiska ofiarodawców, datę i wysokość kwoty ofiarowanej⁷¹.

Ustawodawstwo synodalne podkreśla, że w księgach tych winny być zamieszczone nie tylko wpływy na fabrykę kościelną, pochodzące z opłat pogrzebowych, ofiar, jałmużn, opłat podzwonnych, ale także i wydatki związane z potrzebami kościoła⁷². Należało prowadzić dwie identyczne księgi, aby zapobiec wszelkim podejrzeniom i wykazać prawdę. Jedna księga miała znajdować się u rządcy kościoła a druga u wityrykusów⁷³.

⁶⁸ Zbiór Zórawskiego, 489, 490.

⁶⁹ Heyzmann U., j. w., 48.

⁷⁰ Małecki F., j. w., 73.

⁷¹ Zbiór Wężyka, j. w., 235 (ex antiquis): „Qui (scilicet vitrici) huiusmodi oblata cum rectoribus cuiuslibet ecclesiae describere, personas offerentium, tempus et quotam oblationum, ne ipsis opponi possit usurpatio tenebuntur”.

⁷² Zbiór Zórawskiego, j. w., 489. Culmensis an. 1745: „Quorum (scil. vitricorum) muneris erit proventus pro fabrica et necessitatibus ecclesiae, uti a sepulturis tertiam partem, legata pia, largitiones, elemosynas, solutiones a pulsibus campanorum colligere, ac fideliter in libro ad hunc effectum comparando percepta et exposita connotare”.

⁷³ Zbiór Wężyka, j. w., 235: „Ut in praemissis cesset omnis suspicio et veritas appareat, volumus, quod unus liber seu quaternio penes rectorem ecclesiae, et alter penes dictos viros duos ecclesiasticos sit; (vitricos)...”

Synod Warmiński z roku 1610 postanawia, aby jedną księgę kasową przechowywali wityrkusy u siebie, a drugą składali w skarbcu kościelnym, aby uniknąć wszelkich malwersacji⁷⁴. W ten sposób uniknie się występków świętokupstwa, lichwy, marnotrawstwa i innych niegodziwości, konkludują statuty M. Trąby⁷⁵. Przez prowadzenie księgowości zabezpieczano fundusze kościelne i zapobiegano nadużyciom.

Kosztowności i pieniądze kościelne, w celu ich zabezpieczenia, przechowywane były w skarbcu kościelnym, do którego osobne klucze posiadali wityrkusy i proboszcz⁷⁶.

Niekiedy beneficjat za zgodą urzędu miejskiego lub wityrkusów zabezpieczał pieniądze kościelne przez lokatę kapitału na procent, zwłaszcza, jeśli suma była znaczna i na wydatki kościelne nie mogła być aktualnie wydana⁷⁷. Zasadniczo ani proboszczowi ani wityrkusom ani komukolwiek nie wolno było pożyczać pieniędzy kościelnych, będących pod kluczem wityrkusów, nikomu, nawet kolatorom i to nawet na krótki czas, bez zezwolenia biskupa, wyrażonego na piśmie.

Zbiór Zórawskiego, j. w., 490. S. Varmiensis an. 1610: „Omnium bonorum ecclesiae, redituum, proventuum, censuum, obventionum perceptorum et expensorum duplicia conscribere et servare tenentur registra...

Por. *Constitutiones Synodi Dioeceseanae Cracoviensis celebratae A. D. 1601, Cracoviae. Epistola Pastoralis*, cap.: De supellectili sacra: „Habeantur denique libri, unus a Rectore ecclesiae, alter a vitricis, in quibus diligenter porrectiones sive eleemosynae pro fabrica et necessitatibus Ecclesiae, fieri a fidelibus solutae, dispensatioque earundem, quae cum consilio Parochi semper fiet, describantur...” Por. Ref. Gen. j. w., 106.

⁷⁴ *Zbiór Zórawskiego*, j. w., 490. S. Varmiensis an. 1610:... „quorum unum apud se retinebunt, aliud in ecclesiae thesauro recondent...”

⁷⁵ *Zbiór M. Trąby*, j. w., ..., „pravitatibus simoniae usurae, et cuiuslibet alterius impietatis, atque dilapidationibus cessantibus penitus et semotis:..

⁷⁶ Zob. nota 12a i 13.

⁷⁷ *S. Dioeceseana Praemyśliensis praesidente D. Andreas Szoldrski a D. 1636, Cracoviae 1636*, 11: „vel si aliqua maior sit Summa quam in Ecclesiae expensas converti possit perpetuus aliquis Censu ematur, et in rem Ecclesiae... cum consilio Magistratus loci Vitricorum Ecclesiae collocetur...”

Sumy wypożyczone za zgodą biskupa powinny być należycie zabezpieczone i zapisane w aktach grodzkich pod karą zwrotu ze swoich pieniędzy i suspensy⁷⁸.

W praktyce jednak dość często pieniądze z kasy kościelnej były pożyczane, o czym świadczą sprawozdania witrykusów z różnych diecezji Polskich, które wzmiankują jakie pieniądze znajdują się w gotowiznie, a jakie są na pożyczkach⁷⁹. Pożyczki, zaczerpnięte z funduszu kościelnego, za wyraźnym zezwoleniem biskupa, miały być zwrócone w ciągu sześciu miesięcy⁸⁰.

W czasie wizytacji parafii Bzów, w archidiakonacie pomorskim, w roku 1597 archidiakon Franciszek Łęcki stwierdził, że część pieniędzy kościelnych znajduje się w gotowiznie (in paratis) w posiadaniu witrykusów, a część jest wypożyczona pewnym ludziom na takich warunkach, że na każde żądanie mają je zwrócić bez zwłoki⁸¹.

b) Świeccy zarządcy majątku kościelnego, jako stróże własności kościelnej, mieli obowiązek czuwać nad rzeczami kościelnymi i sporządzać inwentarz wszelkiego sprzętu kościelnego oraz zapisywać braki w wyposażeniu kościoła, wytknięte

⁷⁸ *Reformationes Generales*, j. w., 105: „...Ne quisquam Plebanorum, Commendariorum, aliorumque, qui Ecclesiis quocunque modo praesunt, audeat, pecuniarum summas, in toto, vel in parte, ex elemosynis partes et collectas, ac in carbona Ecclesiarum, sub Curatorum, vel Vitricorum clavibus, servari solitas, solique; fabricae Ecclesiasticae desticae destinatos; Patronis, parochianis, aliisve quibuscunque personis, mutuare (etiam ad breve tempus) praesumat, sine Episcopali licentia, et consensu in scriptis obtenta facultate... „Por. S. dioec. Vladislaviensis a. 1634, 43.

⁷⁹ *Monumenta Historica*, j. w., XV, 27. Jeżewo: „Pecuniae Ecclesiae in debitis apud D. Lazarum Lipiński flor. 30. Tamże 33. Siekothowo: Pecuniae Ecclesiae: „In debitis apud certas personas iuxta registrum vitricorum fl. 26 gr. 8. In paratis penes D. Matthiam Konopaczki vitricum flor, 67 gr. 24”.

⁸⁰ *Reformationes Generales*, j. w., 105.

⁸¹ *Monumenta Historica*, j. w., XV, 33. Bzów. Pecunia Eccl.: „Apud vitricos in paratis hebentur flor. 6 gr. 20. Habentur etiam alterius pecuniae flor. 84. gr. 20, quae licet in paratis non sit dicitur tamen talibus mutuo esse data, qui et omnem requisitionem sine mora eam sunt rsstituturi”.

w czasie wizytacji, ażeby im zapobiec, np. brak paramentów liturgicznych⁸².

Jeden egzemplarz spisu rzeczy kościelnych, zaopatrzony w pieczęć proboszcza i wityrykusów albo innych zaufanych ludzi, powinien być zatrzymany u proboszcza, a drugi taki sam przesłany „ad Loci Ordinarium”⁸³.

Wityrykusy winni być przy spisywaniu inwentarza po śmierci lub przy przenoszeniu się plabana na inne probostwo⁸⁴. Tak samo przy obejmowaniu probostwa powinien być sporządzony przez notariusza, godnych zaufania parafian, lub przez wityrykusów, spis rzeczy kościelnych, inwentarza żywego i martwego, przez poprzednika zostawionego⁸⁵. Spis ruchomości, nieruchomości powinien być zrobiony dokładnie z wyszczególnieniem wszystkich naczyń kościelnych, paramentów liturgicznych, fundacji, gruntów, domów z przyległościami i określeniem ich granic⁸⁶. Egzemplarz inwentarza podpisany i zao-

⁸² Chodyński Z., *Statuta Synodalia* Dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae, Varsaviae 1890, 89. Supremus ecclesiae provisor vulgo vitricus: „Inventaria quoque totius supellectili ecclesiarum conscribere, defectus fabricae, vestium sacrarum, librorum (quorum in Visitatione moniti sunt), corrigere omnino studeant”.

⁸³ *Epistola Pastoralis*, j. w., cap.: De supellectili sacra. „Fiat etiam inventarium totius Supellectilis Ecclesiae, quod retineatur a Parocho, cum sigillis eius atque vitricorum aut aliorum probatorum hominum; alterum vero simile huic, ad Loci Ordinarium transmittatur”.

⁸⁴ *Zbiór Zórawskiego*, j. w., 490. S. Varmiensis an. 1610: „Cedente vel decedente paroko (vitrici) praesentes esse debent... ad conscribendum inventarium... „Por. Ref. Gen., j. w., 106.

⁸⁵ *Reformationes Generalis*, j. w., 106: „decernimus ut Parochiarum, aliorumque beneficiorum (etiam Cathedralibus et Collegiatis) possessionem accipientes, gregum, pecudumque, capita, ab successore relicta, conscribere...”

Por. *Zbiór Zórawskiego*, j. w., 490.

Zob. Montbach M. *Statuta Synodalia Dioecisana Sanctae Ecclesiae Vratislaviensis*, Vratislaviae 1855, 235.

„Inventaria et inscriptiones omnium bonorum tam immobilium quam mobilium ad ipsa beneficia spectantium conficiantur, vel per Notarium publicum, si haberi poterit, aut alium ex illa communitate hominem fide dignum, aut per Vitricos etiam Ecclesiae...”

patrzoney w pieczęć, mają witrykusy przechowywać u siebie lub w skarbcu kościelnym⁸⁷.

Witrykusy mają się troszczyć, aby dobro kościelne, przez przodków dla przyozdobienia kościoła z wielkim trudem zgromadzone, nie zostało rozproszone na skutek niedbalstwa i oszustwa⁸⁸.

5. Z działalności swej witrykusy mieli obowiązek składać, pod koniec każdego roku, sprawozdanie swoim następcom, rządcy kościoła i starszyźnie parafii, nawet i wtedy, gdy zostali wybrani na dalszą kadencję i za zgodą proboszcza i parafian zostali na urządzie⁸⁹. Sprawozdania rachunkowe z wpływów i wydatków kościelnych mają czynić zawsze w obecności proboszcza, który te podpisuje, ażeby uniknąć jakichkolwiek złych podejrzeń⁹⁰.

Synod Chełmiński z roku 1641 podkreśla, aby sprawozdania składać tylko archiprezbiterowi czyli dziekanowi i proboszczowi⁹¹.

⁸⁶ Tamże,... „qui omnia vasa, sacra, vestes, fundas, agros, domus, cum qualitibus et confiniis suis accurate annotabunt”.

⁸⁷ *Reformationes Generales*, j. w., 106: „inventarium huius rei subscriptum sigillatum, vitricis in arca ecclesiae asservandum tradere, te neantur...”

⁸⁸ *Zbiór Żórawskiego*, j. w., 488. *Culmensis a. 1583*:... „ne scilicet res ecclesiarum, et quae a majoribus ad ornatam ecclesiarum magis studiis congesta sunt, negligentia et fraude posteritatis turpiter dilabantur”.

⁸⁹ *Zbiór Wężyka*, j. w., 235. „In fine anni suis successoribus, sicut praefertur, iterum electis et rectori Ecclesiae ac aliquibus de senioribus parochianis de huiusmodi receptis et expositis, etiam si ipsi de consensu rectoris et parochianorum in eodem officio remanserint, singulis annis rationem facere sint adstricti...”

⁹⁰ *S. Culmensis*, 1583, j. w., cap.: Ut Plebani unam clavem...: „Nullus rationes vitrici Majoribus suis, nisi plebanis praesentibus, facient... Ut per hoc quaecunque sinistrae suspiciones quae suboriri possunt, alterius in alterum auferentur”.

S. Posnaniensis 1720, j. w., cap. 12.

⁹¹ *Zbiór Żórawskiego*, j. w., 471. *S. Culmensis 1641*: „...volebat, nemini parochianorum nisi archipresbytero et parochi reddant rationem”.

Por. Visitatio Eccl. 1639 et alio, j. w., 416.

Synod Poznański z roku 1738 aprobuje zarządzenia wizytatorów w tym względzie, aby sprawozdania rachunkowe w miastach były czynione w obecności kolatora, zawezwanego przez proboszcza (jeżeli chce i może przybyć), albo jego delegata, w obecności zarządu miejskiego i proboszcza, na wsiach zaś w obecności proboszcza i przysięgłych wiejskich⁹².

Według Synodu Poznańskiego z roku 1720 sprawozdania należało czynić dwa razy na rok, a mianowicie: około Bożego Narodzenia i św. Jana Chrzciciela⁹³. Według Synodu Poznańskiego z roku 1738, wystarczyło robić sprawozdanie raz na rok, w pierwszą niedzielę po Nowym Roku⁹⁴. Protokoły wizytacyjne stwierdzają, że w niektórych parafiach nie robiono sprawozdań rozrachunkowych wcale. W parafii Brześć, archidiaconatu włocławskiego zaniedbywano przedstawienia sprawozdań przez około pięć lat, a to na skutek tego, że nie było ustanowionych witrykusów⁹⁵.

Wizytator z okazji wizytacji zganił witrykusów przy kościele św. Jana Chrzciciela, za to, że nie prowadzili rachunków i nakazał tego dopilnować proboszczowi⁹⁶.

⁹² *Zbiór Żórawskiego*, j. w., 491. S. Posnaniensis 1738: „...calculationem in praesentia Patroni Ecclesiae vocati per parochum (si et in quantum voluerit) vel eius delegati, magistratus et parochi in civitatibus, in villis vero in praesentia parochi et juratorum villae praestent; super quo puncto ordinationes perillustrium Visitorum approbamus”.

⁹³ *S. Posnaniensis a. 1720*, j. w., cap. XII: „In praesentia parochi bis in anno, circa Festum Nativitatis Dni et B. Joannis Baptistae calculationem dictorum perceptorum et expensorum faciens...”

⁹⁴ *Zbiór Żórawskiego*, j. w., 491. S. Posnaniensis an. 1738: „Semel in annum Dominica videlicet prima post festum Circumcisionis Dni calculationem ...praestent”.

Por. *Acta Visitationis ex: terioris Decanatum Scawinen, Novimontis, Oswiencimen, Zatorien. ad Archidiaconatum Crac. pertinen.* per Admodum Rendum Dnum Ioannem Foxium... Archidiaconum Crac... in Anno Dni 1617. Ex Archivo Capituli. Cath. Crac., f. 30.

⁹⁵ *Visitatio Eccl. Paroch. a. 1639 et alio*, j. w., 33.

⁹⁶ Tamże, 233.

W czasie wizytacji diecezji wrocławskiej proboszcz parafii Gorządca oskarżył wityrykusów, że nie przedstawiają mu rachunków⁹⁷.

Ustawodawstwo synodalne nakazywało proboszczom złożyć skargę do konsystorza na wityrykusów, którzy zaprzepaścili pieniądze kościelne, aby ich zmusić do rewindykacji⁹⁸.

Podobnie rządcą kościoła ma obowiązek donieść Ordynariuszowi w celu ukarania tych wityrykusów, którzy nie chcą przedstawiać rachunków, lub dobrowolnie ten obowiązek zaniedbali⁹⁹.

W niektórych protokołach wizytacyjnych, w paragrafach: „vitrici ecclesiae”, znajdujemy wiadomości, że w czasie wizytacji wizytator zapytywał wityrykusów „de vita et moribus” parochi et vicarii, pytał także o heretyków i ekskomunikowanych¹⁰⁰. Opinia wityrykusów była odnotowana w poszczególnych sprawozdaniach wityrykusów. W jednym z protokołów czytamy, że wityrykusy kościoła w parafii Ostrowąs w diecezji wrocławskiej, Laurentius Szwiec i Bartłomiej Michałowicz, zapytani o życie i obyczaje plebana oraz wikariusza odpowiedzieli, że nic złego sobie nie przypominają, ale owszem podkreślali pilność obydwóch, a to za to, że pleban w przeciągu dwóch tygodni nigdzie nie wyjeżdżał, udzielał sakramentów, głosił Sło-

⁹⁷ *Monumenta Historica*, j. w., XV, 76: „Accusavit vitricos parochus, quod non faciant coram ipso de perceptis expositis pecuniis rationem...”

⁹⁸ Chodyński Z., *Statuta Synodalia*, j. w., 183: „Ut tam parochi quam Commendarii pro debito et legatis ecclesiarum, aliisque ecclesiasticis pecuniis vitricos ecclesiarum, qui dictas pecunias distraxerunt, coram officiali nostro Gedanensi conveniant, eosque ad recuperationem dictorum debitorum, legatorum ac quacumvis pecuniam per censuras ecclesiasticas compelli non negligant”.

⁹⁹ *Zbiór Węzyka*, j. w., 236: „Verum si dicti viri ecclesiastici singulis annis rationem (sicut praemissum est) facere contempserint, aut friovole omiserint, rectores ecclesiae trina monitione per se vel fide dignos ipsis praemissa, Ordinario Loci, quanto citius commode poterint, sub poena Synodali eosdem denuncient, animadversione debita punendos”.

¹⁰⁰ *Monumenta Historica*, j. w., *Visitatio Eccl. Dioec. Vladisl.*, per D. Mathiam Karski 1578, 6. Ostrowąs, 11. Murzynów.

wo Boże. Wikariusz zaś chociaż był chory, to jednak miał zwyczaj celebrować Mszę św. przynajmniej trzy razy (prawdopodobnie na tydzień). Zapytani o heretyków odpowiedzieli, że jeden tylko pan Michałowski, adwokat z Brzeźna, we wsi Najdostojniejszego, który nigdy nie komunikuje i do kościoła nie chodzi, lecz żonie pozwala. Zapytani o ekskomunikowanych odpowiedzieli, że są dwaj, mianowicie Marcin Wróbel, który nie mieszka z żoną w Ostrowąsie i Albert Guth, który jest w karach kościelnych za nieuiszczenie dziesięcin.¹⁰¹

Wydawanie opinii o miejscowym duchowieństwie i parafianach nie należało zapewne do obowiązków witrykusów, gdyż żaden z synodów o takim obowiązku nie wspomina. Występowali tu oni raczej jako zwykli świadkowie, którzy znali dobrze życie parafialne. Utwierdza nas w tym przekonaniu protokół z wizytacji dziekańskiej parafii Brodnia, diecezji włocławskiej. W tej parafii są powołani witrykusy, „lecz nie można było ich znaleźć”. Wezwał przeto wizytator trzech świadków i pytał ich o życie i obyczaje kleru oraz witrykusów¹⁰².

Tak się przedstawiają prawa i obowiązki witrykusów w świetle ustawodawstwa synodalnego, protokółów wizytacyjnych i zapisków sądowych, na przestrzeni pięciu wieków przed rozbiorem Polski.

101 Tamże, 6.

102 Tamże, 9.